

hangzású hangutánzó szavak is. Ilyen például a m. N. *kotkodál* 'kotkodácsol' (TESz. *kotkodácsol* a.) és a finn *kotkottaa* 'ua.' (hivatkozik is rá a SSA.), a m. *kakukk* és a finn *kukkua* 'kakukkol' (a *kukkua* szócikkében is van hivatkozás a *kakukk*-ra) vagy a gyermeknyelvi m. *kaka* és a finn *kakka*. Minthogy az új finn etimológiai szótár számos szót minősít onomatopoetikus eredetűnek, a finn és a magyar hangutánzó és hangfestő szavak összehasonlító vizsgálatára jó lehetőség kínálkozik e szempontból.

KOCSÁNY PIROSKA

A metafora célja

SZATHMÁRI ISTVÁN máig érvényes és gondolatébresztő stilisztikai kézikönyvében, *A Magyar stilisztika* útjában a metafora céljáról is szól: „Célja szerint a metafora (különösen a költői, művészi metafora) lehet 1. szemléleti: ha elsősorban elképzeltetni, képszerűen ábrázolni, szemléltetni akar, ... 2. hangulati: ha bizonyos érzés, érzelem, hangulat érzékeltetése a célja, ... 3. legtöbbször azonban egyesülnek a szemléleti és a hangulati elemek a képben...” (482). Dolgozatomban ehhez a gondolathoz kapcsolódok, és két irányban próbálom a témát körüljárni. Az egyik: a metafora célja, a másik a szemléleti és hangulati metafora elkülönítése és a konnotáció fogalma. A témához tartozó vizsgálati anyagot a teljes metafora predikatív változatára szűkítem.

1. A metafora célja, ha a nyelvhasználat leírásán és értelmezésén belül kívánunk maradni, bizonyosan tekinthető egyúttal a nyilatkozat, vagy más szóval és más keretben megfogalmazva a metaforával megvalósuló kommunikáció céljának. Ezt a célt kellene típusokba foglalnunk, s e típusokhoz kellene megfelelő meghatározó kritériumokat találnunk. Eljárhatunk azonban úgy is, hogy egy kritérium révén különítünk el kétféle típust aszerint, hogy a vizsgált jelenség rendelkezik-e az adott megkülönböztető jeggyel vagy nem.

Egy lehetséges megkülönböztető jegy megválasztására módot adhat a következő két metafora, mint kiindulási pont. Feltételezem, hogy van közöttük olyan általánosítható különbség, amely alapján két különböző típusba sorolhatjuk őket.

„Tigris, tigris, éjszakánk / erdejében sárga láng. (Blake, Szabó Lőrinc fordítása.)

A tehetetlen ember részvéte olyan láng, amely nem melegít. (Marie von Ebner-Eschenbach: Das Mitleid des Schwächlings ist eine Flamme, die nicht wärmt. In: Aphorismen. Insel-Verlag, Leipzig, 1982, 15.)

A második példában a metafora egyúttal egy szövegtípus: a mondás meghatározó alkotó eleme is, a következők okán:

Rétorikájában a gnómáról szólva Arisztotelész ezt írja: „aki a gnómát mondja, általános kijelentést tesz arról, hogy mit kell választani...” (Bp., 1982, ford. Adamik Tamás, 144). Más szóval: a mondás általános értelmű ajánló kijelentés. Ajánlani azt jelenti, hogy az ajánlott dolgot, magatartásformát, célt (pozitívan) értékelni. Ezért indokolható a meghatározás így is: a mondás általános értelmű értékelő kijelentés.

Minden értékelés kettősen meghatározott: egyfelől az értékelő jelentés, másfelől az értékelés szándéka révén. Az értékelő jelentés legtipikusabb nyelvi formája a *jó* mint állítmány használata az értékelt dologra, tényre stb. vonatkoztatva. Eszerint a mondások visszavezethetők egy absztrakt $\forall x (x \text{ jó})$ vagy $\forall x (x \text{ nem jó})$ állításra. A választott példa mint értékelés valóban így egyszerűsíthető le: *A tehetetlen ember részvéte „nem jó”*.

Amellett szeretnék érvelni, hogy a (vizsgált teljes) metaforák céljuk szerint, az értékelésre mint kritériumra támaszkodva, kétfélék lehetnek: értékelő, illetve nem értékelő típusúak. A megkülönböztetés relevanciáját nézetem szerint éppen egy sajátos „szövegtípus”: a mondás mint általános érvényű értékelő kijelentés megléte biztosítja. Az ebben a szövegtípusban előforduló metaforák szükségszerűen értékelő típusúak. Ha nem olyanok, akkor maga a szövegtípus „kerül veszélybe”: a jelenség atipikus, periférikus vagy végképp nem is sorolható be a mondások közé.

Tipikusan értékelő metafora, ezzel együtt mondás például:

Az öntudat is lehet néha görbe tükör. (Horváth Imre, Virágok mestersége. Bukarest, 1976, 99.) *Az irodalom gyógyszer, de nincs receptje.* (Uo. 44.)

Tipikusan nem értékelő metaforák például:

A tó ... lobogva lélegző tükör. (Pilinszky, Nagyvárosi ikonok. Bp., 1971, 11.) *Inged, ruhád leengeded / Meztelen sírkő a hátad.* (Uo. 107.)

Az általános értelmű értékelésnek, így a mondásnak van egy jelentős megkötöttsége. Ennek megértéséhez értelmeznünk kell a *jó* mint az értékelést par excellence hordozó nyelvi jel jelentését. A *jó* egy egyedi értékítéletben azt jelenti, hogy az a tárgy, amelyre vonatkoztatjuk, megfelel a róla az adott (nyelv)közösségben kialakult sztenderdnek, vagyis mintának. Egy jó fotó, egy jó ebéd vagy egy jó toll olyan, amilyennek „lennie kell”. Éppen

ezért a *jó* csak olyan tárgyra vonatkozhat, amelyekről rendelkezünk egy elfogadott mintával. (Vö. IVIN, A. A., *Grundlagen der Logik von Wertungen*. Berlin, 1975; KELEMEN JÁNOS, Van-e a „jó”-nak jelentése? Magyar Filozófiai Szemle 1976 [20]: 617–32.) Ezzel szemben ha nem egyedi, hanem általános kijelentésről van szó, akkor az adott (nyelv)közösségnek egy közös értékítélettel kell rendelkeznie a kijelentés alanyáról. Egy toll vagy egy ebéd lehet jó vagy rossz, az öntudat vagy a részvét azonban nem: ezek ugyanis számunkra látenszen értékelt fogalmak. Míg egyedi értékelő kijelentések esetében a *jó* jelentését a sztenderddel való látens egybevetés adja meg, addig általános értékelő kijelentéseknél a *jó*-t tautologikusan használjuk: arról mondjuk, hogy jó, amiről tudjuk, hogy az. Egy ilyen mondat: „A részvét jó” voltaképpen megerősíti azt a látens értékítéletünket, hogy a részvét jó. Ez a mondat pedig: „A részvét sem jó mindig” a részvétről kialakult közösségi értékítéletünket cáfolja meg.

Ezzel voltaképpen a mindenkori azonosított (példáinkban a részvét, az öntudat, az irodalom) felől határoztuk meg a predikatív szerkezetben adott teljes metafora értékelő típusát: minden az adott közösségben látenszen értékelt tárgyról, témáról szóló általános metaforikus kijelentés önmaga is értékelés: vagy a látens ítélet megerősítése, vagy annak megkérdőjelezése. Ezzel a megközelítéssel talán sikerülhet a metafora értelmezésének egyfajta tipikus kettősségét megvilágítani: éppen azt a különbséget, ami az induló példát, Blake és Ebner-Eschenbach láng-metaforáját hatásában, az általa keltett asszociációk és képek tipikus mikéntjében döntően elválasztja (függetlenül a metaforák konkrét, egyedi jelentésétől és a szöveg további összetevőinek tulajdonságától). Ez a megközelítés természetesen nem fedheti le a lehetséges értékelő metaforák szükségképpen nyitott halmazát. Már csak azért sem, mert az adott közösségben látenszen értékelt tárgyak/témák/fogalmak sora végtelen, nem határozható meg, nem zárható le előre. Ezért a metafora értékelő vagy nem értékelő interpretációja mindig attól függ, hogy az azonosított az adott kontextusban látenszen értékelt fogalomnak/tárgynak/témának számít-e. Ez a metafora: „A történelem egyetlen nagy szőttes” nem tartható értékelő metaforának, vagy másképp: az értékelés mint típust elkülönítő kritérium e példa esetében nem releváns, a szövegösszefüggésből ugyanis nem derül ki semmi arról, hogy a történelem mint értékelt fogalom szerepel-e benne vagy sem. A metafora hatása vizuális-imaginatív hatás. Egészen más lesz azonban a hatás a következő kontextusban:

A történelem egyetlen nagy szőttes. Senki sem láthat át belőle többet egy arasznál. (Thornton Wilder, id. Kristó Nagy István, *Bölcsességek könyve*, Bp., 1983, 563.)

A mondás értelmezésénél belép a történelemről mint az emberiség tanítómesteréről adott látens pozitív értékelés, ehhez képest a metafora, imaginatív hatása mellett (azt megtartva), a látens értékítéletet cáfoló értékelés eszköze lesz.

Az értékelő metafora másfelől azért sem adható meg kizárólagos pontossággal, mert magát az értékelés szándékát és az értékelő jelentést definitíven azoktól a metaforáktól sem vitathatjuk el, amelyeknél a szövegtípust teremtő „általános morális értékelés” jelentés nem adott. Csakhogy az ilyen „nem szövegtípust teremtő értékelés” belesimul a metafora dominánsan imaginatív vagy érzéki-asszociációs interpretációjába. A következő két metafora például egyaránt tartalmaz értékelést. A két értékelés között mégis van különbség: Weöres Sándor sorában az értékelő „rideg” érzéki hatása és a „korong” képviselte plaszticitás a meghatározó, míg Karl Kraus aforizmájában a morális tartalmú kritika. „A világ börtön” – innen a – nevezzük így – „lírai” és az értékelő mozzanat egyaránt folytatható volna. Kraus folytatása – „jobb egyedül” – egyértelműsít: a metafora a morális kritikai szándék hordozója lesz, és általa jön létre maga az aforizma is.

Levegővel, porral keverve / rideg korong a világ. (Harmincöt vers. 33.)

A világ börtön, amelyben jobb a magánzárkát választani. (Die Welt ist ein Gefängnis, in dem Einzelhaft vorzuziehen ist. In: Aphorismen und Gedichte. Berlin, 1974, 64.)

Az eddig elmondottak ugyan megpróbálták a metafora lehetséges céljának gondolatából kiindulva elválasztani egymástól a morálisan értékelő típusú és a nem ilyen metaforát, azonban végülis cirkuláris meghatározás jött létre, amennyiben az értékelő metaforát a mondás szövegtípusával, a szövegtípust az értékelő típusú metaforával kötöttük össze. De hát végülis valóban erről van szó: vagyis arról a célról, amely meghatározza azokat a metaforákat, amelyek a mondásban mint szövegtípusban megjelennek, másfelől viszont létrehozza magát a szövegtípust, illetve az azt megtestesítő szöveget is. Ez a cél mindenképpen egyfajta morális értékelés. Cél abban az értelemben, hogy a szöveg/a metafora jelentését jellemzi, és egyúttal abban az értelemben is, hogy a beszélő/író beállítódását, értékelő, ajánló szándékát képviseli. Éppen ez a kettősség: az értékelés mint jelentésalkotó jegy és ugyanakkor az értékelés mint beszélői beállítódás határozza meg az etalonnak tekintett jó és vele együtt minden értékelő nyelvi kifejezés jelentését és használatát (vö. HARE, R. M., Die Sprache der Moral. Frankfurt, 1983).

Ha egy aforizmagyűjteményben nem értékelő, hanem „lírai” típusú metaforára bukkanunk, akkor megkérdőjeleződik a mondás mint szövegtípus is. Álljon itt példaként Cioran egyik aforizmája (Nagyvilág 1985: 19):

Shakespeare: egy rózsza meg egy bárd légyottja.

E példa esetében olyan mondással van dolgunk, amely nem morális értékről szóló ítélet. Az értelmezéshez, persze, itt is az író és az olvasó rejtett közös ítélete ad lehetőséget. Csakhogy az a közös háttér, amelyhez az értelmező visszanyúl, az nem egy közös morális értékítélet ($\forall x (x \text{ jó})$), hanem egy rejtett, közös, alkotórészeire aligha szételemezhető, érzelmileg motivált azonosításrendszer ($\forall x (x_1, x_2, \dots x_n)$), amelyhez hozzájön mindaz, amit az olvasó Shakespeare műveiről való ugyancsak tág és nehezen behatárolható emlékeihez és benyomásaihoz köthet. Cioran aforizmája így valójában nem aforizma, sokkal inkább egy egysoros lírai vers, és ezzel párhuzamosan a metafora sem értékelő, hanem „lírai” típusú. Természetesen a tipikusan szövegtípust teremtő értékelő metafora sem nélkülözi a „lírai” metafora imaginatív, illetve asszociatív hatásait, ezek azonban a mindenkori metafora mint jelenség függvényei.

2. A metafora céljaként SZATHMÁRI ISTVÁN a szemléltetést és a hangulati hatást nevezi meg. A cél ebben az értelemben inkább a funkció szinonimája, míg az előzőkben vázolt gondolatmenet a cél mint a beszélő/író szándékát, beállítódását tételezte. A Magyar stilisztika útja külön kiemeli, hogy a szemléleti és hangulati hatások a legtöbb esetben nem különíthetők el, így a típusok inkább dominánsan szemléleti vagy dominánsan hangulati metaforák lehetnek. E kategóriák rokonságot mutatnak a konnotáció egyes típusaival. A következőkben GERDA RÖSSLER monográfiájára támaszkodva próbálok érvelni amellett, hogy a konnotáció egyes kategóriái jól jellemezhetik, illetve csoportosíthatják a metaforákat is. A konnotáció ugyan közhelyként igen bizonytalan kategória (a rá vonatkozó bokros irodalomból a következőket emelném ki: BOCHMANN, K., *Zum theoretischen Status und operativen Wert der Konnotation*. In: *Linguistische Arbeitsberichte* 10. Leipzig, 1974, 24–38; DIECKMANN, W., K. O: *Erdmann und die Gebrauchsweisen des Ausdrucks „Konnotationen” in der linguistischen Literatur*. In: *Aufsätze zum Konnotationbegriff und zur Sprachkritik*. LAB Berlin (West). 1979, 13. 1–60; KANYÓ Z., *Stil und Konnotation*. In: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 1976 (6). H. 22., 63–77; LUDWIG, K-D., *Zum Verhältnis von Sprache und Wertung*. In: *Linguistische Studien, Reihe A* 31. Berlin, 1976; RÖSSLER, G., *Konnotationen: Untersuchungen zum Problem der Mit- und Nebenbedeutung*. Wiesbaden, 1979), mégis megfelelően kezelve az elemzések segítője lehet.

GERDA RÖSSLER a konnotáció fogalmát számos nyelvi, nyelvpszichológiai és nyelvpszichológiai szempont figyelembevételével, párhuzamosan egymás mellé állított definíciók sorával próbálja leírni. Fontos szerepet szán a nyelvi-lingvisztikai keretben adott, illetve tárgyalható konnotációk (mások szerint a jelöléssel is összefüggő szójelentés, stílusréteg, regiszter stb.) és az

egyéb konnotációk (mások szerint jelentésátvitel, metaforikus jelentés, szövegjelentés, szituatív jelentés, szubjektív asszociációk stb.) elválasztásának. Összességében nyolc konnotációfajtát különít el, ezeket azonban nem egymással szembeállítva, hanem nyolc különböző szempont, nyolc a meghatározást indokló kritérium alapján. Rendszeréből a metafora célja/funkciója/hatásmechanizmusa számára a figuratív, imaginatív, emotív és asszociatív konnotációkat ragadom ki.

A figuratív konnotáció a beszélők azon képességére vezethető vissza, hogy egyes szemantikai egységeket egyszerre „több értelemben”, tehát a mindenkori jelentésegység „kanonizált”, lexikonban rögzített jelentésén túlmutatva, újabb referenciákra vonatkoztatva használnak. A figuratív konnotáció kíséri a metaforát, a metonímiát, a poliszémián nyugvó szójátékot stb.

Az imaginatív konnotáció a vizuális percepción alapszik. Külön kezelését a többi szenzitív típusú konnotáció mellett az indokolja, hogy a vizuális percepciónak kiemelkedő szerepe van az egyéb percepciós lehetőségekhez képest, s ez megnyilvánul a nyelvhasználatban is. Az imaginatív konnotáció egy-egy nyelvi jel mindenkori referenciális jelentésének mintegy „szegélyén” helyezkedik el, és közvetítő szerepe van a jelentést kísérő emotív és asszociatív konnotáció felé.

Az emotív konnotáció áll a legközelebb a nyelvtudományban, illetve főképp a stilisztikában tradicionálisan érzelmi többletként vagy értékjelentésként értelmezett konnotációhoz. Ezen a konnotáción a nyelvi jelen és annak referenciáján kívülálló, a mindenkori denotációt kísérő, aktuális jelentések értendők, amelyek a beszélők értékítéletét (negatív-pozitív), viszonyulását (elfogadó-elutasító) hordozzák. Ezek a jelentések hangsúlyozottan nyelven kívüli indíttatásúak, a kommunikáció komplex pragmatikus meghatározottságából fakadnak, így összefüggenek többek között a közösségben az adott pillanatban uralkodó értékítéletekkel, a beszédhelyzetben adódó értékeléssel, a beszélők szubjektív élményanyagából fakadó ellenszenvvel vagy rokonszenvvel stb.

Az asszociatív konnotáció olyan többlet- vagy mellékjelentésként adható meg, amelynél a kiváltó ok a nyelvi jelnek a „signifiant”-ra vonatkozó aspektusa, ellentétben a figuratív és az imaginatív konnotációval, amelynél a „signifié” a konnotáció kiváltója (a „signifiant” és „signifié” fogalmakat a Saussure-i értelemben használva). Az asszociatív konnotációk a „signifiant” alapján elvárható referencia kikapcsolásával jönnek létre úgy, hogy egy domináns jelentésjegy a beszélők tudatában további jel(ek) percepciójához kapcsolódik. Az asszociatív jelentés a nyelvi nyilatkozatot mintegy kiemeli a nyelvi rendszerből, és egyéni vagy csoportos emlékezeti struktúrákban és

sémákban helyezi el. Az asszociatív konnotációkat többnyire az alig körvonalmazódó referenciális jelentés vagy a referenciális jelentés teljes hiánya jellemzi. Az ehhez a konnotatív jelentéshez tartozó jelölt valóságdarab többnyire csak a tisztázó recepció, a tudatos interpretáció során jelenik meg.

A felsorolt konnotációk természetesen általában, illetve számos esetben együttesen jelentkezhetnek. Esetleges dominanciájuk azonban egyes metafora-típusokat jellemezhet. Így feltétlenül a figuratív konnotációval jellemezhető a következő metafora befogadása, értelmezése, interpretációja. Hatásmechanizmusának lényege a *magvas* szó többértelműsége.

Az ősz a természet könyvéből vett magvas idézet. (Horváth Imre, i. m. 31.)

Égészen más hatást kelt a következő, dominánsan a szenzitív, ezen belül is erőteljesen az imaginatív konnotációra épülő metafora:

A bánat? egy nagy óceán. / S az öröm? / Az óceán kis gyöngye. (Petőfi, id. Kristó Nagy István, i. m. 176.)

Az emotív konnotáció fontos szereplője a következő példának, ahol a fa e sorok írója számára (is) erőteljesen pozitív fogalom, s amelynek értékét a metaforában megjelenő leírás csak fokozza. (Az aforizma tulajdonképpeni értékelő-ajánló tartalmától itt eltekintek.)

A fa az a koronás fő, aki meg tud hajolni. (Horváth Imre, i. m. 32.)

Végül a figuratív, imaginatív és emotív konnotáció mellett, illetve azokon túl erőteljes hatású lehet a képhez fűződő asszociációk révén is a következő két metafora, hatásukat a hasonlóság és az ellentét, az egymás mellé rendelő, párhuzamos szerkesztés és a metaforában aktualizálódó ellentétes jelentés csak fokozza:

A boldognak kert a világ – a vesztesnek vadon. (Horváth Imre, i. m. 34.)

A kert lehetséges asszociációi például: *napsütés, virágok, zöld fű, gyümölcs* stb., a vadon lehetséges asszociációi: *bozót, sötét, veszély* stb.

A (modern) költészet metaforáinak hatását vélhetően éppen ezeknek a konnotációtípusoknak az együttese határozza meg. A példák talán segítenek megvilágítani azt a hipotézist, hogy a konnotáció típusok egyes metaforatípusokat alapozhatnak meg, s hogy a konnotáció hasznos fogalom lehet a metafora recepciójának, hatásának és céljának vizsgálatakor.